

Н.С. ИСМАГУЛОВА

КАЗАҚ ДРАМАТУРГИЯСЫНДАҒЫ С.МҰҚАНОВТЫҢ СӘТТІ ҚАДАМДАРЫ

Әдеби мұрасының ішінде Сәбит Мұқанов да-
рынының бедерлене байқалатын ерекше бір қыры
— оның драматургиясы.

С.Мұқанов драматургия саласындағы алғашқы
қадамын отызыншы жылдардың ортасында
Мұхтар Әуезовпен бірлесіп «Ақан – Зайра» опе-
расына либретто жазудан бастаған. Бұл туынды-
ның аяқталмай қалу сырын ғалым К.Ергөбектің:
««Ақан мен Зайра» үлкен опера болуга тиісті
мемлекеттік заказ еді. Композитор Б.Асафьев
қазак өмірін білмегендіктен опера жазудан бас-
тарғы да (алдында келіскең екен), «Ақан мен
Зайра» либреттосы тоқтап қалды», — деген жол-
дарынан анық анғарамыз [1.173].

1939 жылы Сәбен тағы да «Алтын астық» опе-
расына либретто жазады. Бірақ бұл туынды да
сәтті шықпайды. Қазак драматургиясын дендей
зерттеген ғалым Р.Нұргали С.Мұқановтың бұл
шығармаларында тартысты және кейіпкерлер
тілін ескермегенін айтады [2.484].

«Ақан – Зайра» секілді баспа бетін көрмеген
«Ұмысын сұлу», «Балауға келініз», «Әнші, ақын-
дар» атты пьесаларға да әнші-акындардың, халық
сазгерлерінің өмірі өзек болғанын және бұл шы-
ғармалардың жазушы мұрағатында сақталғанын
ғалым К.Ергөбек «Жазушы шеберханасы» есімді
еңбегінде сөз етеді [1.170].

1941 жылдары Сәбит Мұқанов күн күрғатпай
женіске үндеген өлеңдер жазумен қатар, сахна
өнерін де жауға қарсы қару етіп қолданады. Ке-
ңес адамдарының соғыстың алдынғы шебі мен
терен тұлдағы ерліктерін көрсететін «Гвардия,
алға!» либреттосы мен «Женіс жыры» атты пье-
сасын жазады. «Женіс жыры» пьесасында емес,
дер кезінде сахнадан жарық көрген «Гвардия,
алға!» либреттосы халықтың кезеңдік қекейтесті
ойларын. қозғап, дем берді, жылы қабылданды.
Белгілі орыс сазгері Е.Брусиловскийдің «Гвар-
дия, алға!» либреттосының құндылығы — оның
шынышылдығы мен көпке ортақ жайды сарапал
ала білуінде, қарапайым адамдардың асыл сезімі
мен аяулы ойларын жеткізіп бере білуінде екенин
атап көрсеткені бөрімізге белгілі.

Қalamгердің шығармашылық зертханасының
терен білгірі профессор К.Ергөбек жазушының
бастаған жазып, бірақ түрлі себептермен аяқталмай
қалған, мұрағатында сақталған романдарымен
қатар «Біздің үй», «Алуа», «Көкірегі көрегендер»,
«Женіс жыры», «Алтын астық», «Ұмысын сұлу»,

«Ақан мен Зайра», «Балауға келініздер», «Әнші,
акындар», «Жыракқа жол» пьесаларын да атап
көрсетеді [1.202]. Аталмыш ғалымның шікіріне
сүйенсек, С.Мұқановтың осы бір драматургия-
лық шығармаларының аяқталмау, жарық көрмеу
сыры — драматургиялық туындылары, негізінен,
жанр талабына лайықты жауап бермейтінін, тал-
ғамнан төмен жатқанын сезгендейгінде... [1.173].

Жазушы осылайша өз өмірімен бірге өрілген,
көрген-білген, бастаң кешкен жайларынан туын-
даған тақырыптарды арқау еткен, көркемдік
денгейі әр кілі драматургиялық шығармалары-
ның ішінде оның он алты томдық таңдамалы
шығармалар жинағына енген «Күрес күндерінде»
(1938) және «Шоқан Үәлиханов» (1955) атты пье-
салары — қазак драматургиясын қалыптастыру,
Қазақстанда театр мәдениетін өркендешту жолын-
да қомакты үлес қосқан туындылар. Сәбит Мұқа-
нов алғашқы драмалық шығармасын жазуға зор
шығармашылық тәжірибемен, поэзия, проза
жанрларында құрделі туындылар беріп, шебер
қаламгер ретінде толысқан шағында кірісken.

Автордың драма жанрындағы тырнақ алды
пьесасы — 1938 жылы жазылған «Күрес күндерінде» бірден республикалық сыйлықка ие
болған. Азамат соғысы тақырыбына жазылған
бұл шығармада революция дүбірінен оянған
Қызылжар қаласының халық өкілдері кенес
өкіметін орнату үшін күреседі.

Қазақ театр өнерінің негізін қалаушылардың
бірі Серке Қожамқұлов «Кәдімгі Сәбит Мұқанов»
жинағында басылып, 2001 жылғы «С.Мұқанов
туралы естеліктерде» кайта басылған «Заманда-
сым, тұстасым» атты мақаласында: «1938 жылы
Сәбит «Партбилет» деп аталағын пьеса жазды.
Театр ұжымымен жұмыс істесе отырып, пьесага
құрделі өзгерістер енгізілді. Пьесаның алғашқы
аты өзгеріп, «Күрес күндерінде» деп аталды....
М.Әуезов театрдың әдеби бөлімінің менгерушісі
еді, пьеса құрылышына ол кісі де көмек көрсетіп,
шығармашылық кенес беретін-ди» [3.9], — деп
еске алады.

Прозашы ретінде Сәбит Мұқановтың сюжет-
ке ұсталығы, әсіресе оқыс қызық оқигалар
жүйесін қатыстыра білудегі шеберлігі, роман
жазудагы мол тәжірибесі алғашқы құрделі дра-
малық шығармасының құрылымына ықпал еткен.
Пьесада характерлердің ішкі тартыс, психология-
сынан ғөрі, фабулаға, сыртқы орекетке, қимыл-

қозғалысқа, саңналық оқиғаға мән берілген. Саңна эстетикасына көніл бөлініп, өрекет-қымыл бірінші қатарға шықкан. Халқымыздың ұлы жазушысы, қазақ драматургиясының көшбасшысы М.Әуезов Сәбенәнің бүл пьесасында драма табиғатының өзіндік ерекшеліктерін сактағанын, конфликт, характер жасаудағы шеберлігін анғарып, образдарын типтік дәрежеде көтеруге талпынғанын жоғары бағалайды. «Құрес күндерінде» көрінген конфликт, адам мінездері шындықтан бірде-бір кез оқшау, шалғай кетлегенін, Сәбенәнің, тегінде, реалист жазушы екендігін, оның анық өмірге жақын етіп алған адамдарына аса қонымыды, нанымды тіл де, сөз де, сезім мен іс-әрекетте бере білгенін ерекше сөз етеді.

Сәбит Мұқановтың алғашкы саңналық туындысының өзінде театр эстетикасын игеріп, әлеуметтік манызды тақырыпта сапалы шығарма беруі, сөз жок, жазушының сол кездегі де бағалы олжасы болатын.

Бірден мұндай тамаша шығарма тудыруы кездайсоқ па? Жок! Сәбенәнің театр өнерін тануы, зерттеуі, үйренуі жынырмасыншы жылдардың басында, Орынбордағы Свердлов клубы жанынан жұмысшылар факультеті оқушылары үйімдастырған драма труппасынан басталады. Оған Қазақ ССР халық артисі Е.Әмірзаковтың: «Еспембет, Кебек рольдеріне рабфактан іріктең тағы да кісі алуына тұра келеді. Көбей ролін – Сәбит Мұқанов, Еспембет ролін – Серке Қожамқұлов, Кебекті – Ракым Асылбеков ойнайды» – деген сөзі күә. Сәбенәнің 1965 жылы 1 қантарда «Қазақ әдебиеті» газетінде жарияланған мақаласында «Еңлік–Кебек» пьесасы көзге ыстық, жанға да ыстық ен сүйіктім деуі» немесе «драматургия жанры тек Мұхтар Әуезов кана ашқан жаңалық» – деген сияқты сөздері драматургтың бүл саладан ертеден хабардар екенін танытпай ма?! Сөз өнеріне тұмысынан, канынан бейімі бар Сәбендей алғыр адамға шұрайлы «Еңлік–Кебек» трагедиясының сүбелі образдарының бірін ойнаудың өзі өлшеусіз тәжірибе емес пе?! Әр сөзін жібектей есіп, қырмызыздай талдаш шығаратын, шан жүқлас қызыл тілдің майын ағызатын Тобықтының майталман жүйрігі кемеліне келіп, бабында тұрган биі Кебейдің образын жас кезінде жасаған адамның жүрегінде сол өнердің ізі қалай қалмасын?!

Осындағы өмірлік тәжірибе негізінде дүниеге келген автордың тырнақ алды пьесасы, ен алдымен, тақырыбының тарихилығымен, өмір байланыстарын жан-жақты, кең қамтуымен ерекшеленеді.

Қазақ жерінің солтүстігінде 1919 жылы аз уақыт Колчак билігі жүрген кездегі үстем тап

өкілдерінің қайтадан бас көтере бастауы, коммунистер үшін сындарлы заман тууы, саяси ахуалдың кырсырын анық үғып танымаған бұқара халыктың екі жаққа бірдей жалтандыруға мәжбүр еткен кезенге тап келуі туындыдан кең көрініс тапқан.

Пьесаның алғашкы көріністерінен-ақ қаламгердің түрлі әлеуметтік топтар өкілдерін кең қамту мақсатын көзделгені анғарылады. Құлым қажы, Қозке бай, кулак Игнат, кедей Қыстаубай, большевиктер Сергей мен Жақып, партизан Алпысбай, мұғалім Қамза, алашорда офицері Әбу, актын офицері Василий, атқамінер Нұрмағамбет, үры Жанат және тағы да басқа кейіпкерлердің өлара, тұман айықлаған шекаралық жағдайдағы іс-әрекеттері негізінде дамыған өмір құбылыстары әрқау болған драманың оқиғасы өте тартымды.

Ролін – қазақ театр өнерінің негізін қалаушылардың бірі Серке Қожамқұлов сомдаған (3.9) – бас кейіпкер Жақып Қыстаубаевтың алғашкы көріністерден-ақ мінезіндегі ерекшеліктер байкалады. Оның сыры коммунист Сергеймен арадағы сөзінен жақсы белгілі болады. Кедейдің ұлы, жастайынан куғыншылықты көп көрген жігіт әділет, тендік ізден большевиктер қатарына келген. Ой-өрісі бірсыныра мәселені дұрыс тануға әлі жетпегенмен, жігіт өзі таңдаған жолда еш бүрмалауға көнбей, бірбеттілік танытады.

Шығармада тартыс негізі екі желіде дамиды, бірі – таптар арасындағы қақтығыстар болса, екіншісі – кедейдің баласы Жақып пен оны өз қызына тен көрмейтін Қозке байдың жан дегенде жалғыз баласы Зұбәйла сұлу арасындағы маҳабbat сезімі негізінде өрістейді.

Пьесадағы адамның еріксіз құлқісін шакыратын кейіпкердің бірі – Жақыптың әкесі Қыстаубай образы. Оны орыс сөздерін араластыра сөйлеу арқылы автор бір жағынан драмалық шығарманың өн бойына женілдік дарытып, көнілділік үялатқан. Мысалы, «Малымның құнын платить қылдыр деймін» [4.9] немесе «Біздін Жақыпжанда ондай привишка сәпсім жоқ қой» [4.21] деген сынды қойыртпактары езу тартқызумен қатар, сол кездегі оқымаған адам санасының орыс тілін аздал болса да білуін, оның сөзін араластыра сөйлеуді мәртебе санағандығынан хабар береді. Бірақ осы бір әдептің қазіргі заманғы оқыған, сан мындаған білімді азаматтарымыздың бойынан да табылуы – ешқандай да езу тартқызбай, өзегінді өртейді. Оның үстінен, білімінің артуы – сана-сезіміннің өсуіне еш кепіл бола алмайтындығына көзінді жеткізеді.

Алғашкы сценалардан-ақ есте қалатын, тілдік, мінездік ерекшеліктерімен көзге түсетін, Қыстаубай сынды келесі бір персонаж – Құлым қажы.

Тіл «р»-ға келмейтін сақау, жасы 70-тен асқан қажы орынсыз сөйлейді, көмістігін сезінбайды, сөздері өте сөлемекет шығады. Іздеп қолға түсіре алмай жүрген Жақыптың үстінен түскенде де күш көрсететін адам – осы Құлым қажы. Тіл мүкістігі өз алдына, заманының өткенін сезінбей, дүниенің тұткасы қолында тұрғандай сабасынан аса кіжініп, өркештенуі күлкі тудырады. Жапалакша жалпылдаған бейшара мықтысынып тұрғамен, шын мәнісінде аянышты көрінеді.

Мақсаттары – коммунист Жақыпты үстап алып, азаптап өлтіру болып жүрген жуандар тоғының адамгершіліктен безген әрекеттері мен каныпзезерліктерін көрсету үшін автор өз өмірінде кездескен тарихи айғақтарды да пайдаланады. Мысалы: «...бұл бандыдай бұзыкты көргенім жок. ...бір коммунистің аяқ-қолын керіп қойып тірідей арапал өлтіріпти. Карт өкесі арашалайын деген екен, оны ағашқа сыммен байлаپ, үстіне керосин күйіп өртеп жіберіпти. Арқалық қала-сының банда байлары үш коммунистің құлағын, күйріғын, қолын кесіп, адам айтпайтын азаппен өлтіріпти» [4.38] деген жолдар арқылы олардың образдарын толықтырып тұр. Кара жүрек жаналыштар Жақыптың қайда екенін айтпады деп, оның отбасының жазықсыз, корғансыз, қарусыз мүшелерін үйіне қаранды түнде басып кіріп, әйшайға қарамай, сұрап-жаяупқа да келтірмей, таптап береді... Эке-шешесі мен аға-інісіне: «Құлағын, мұрның кесіп, мойнына тас байлаң, Есілдің сұына ағызу керек!» деп үкім кесуі де сол бір ел басына туған сындарлы құндерде, өкінішке орай, ел арасында орын алған оқиғаларды еске салады.

Осы бір абыр-сабырдың ішінде Зұбәйла ірі мінсізмін ашылады. Ол анау жалынсыз Қаратай, Бисенбайлардан көш ілгері. Әуелі пәленін келе жатканын хабарласа, артынан дүшпанға батыл қарсы шығады.

Өзгелеріне айтқан сөздерін былай қойғанда, «Адам кезінде сенің қызынмын, қасқыр кезінде саған қыз емеспін» [4.43] деп өкесінен іргесін бөліп алады. Осыны естігенде өкесі: «Менен туды деп аямандар, мұны да өлтіріндер!» [4.43] деп бүйірлады.

Зұбәйланы Игнат тұншықтыра бастағанда ара тұсуши – Жанат ұры. Ол Жақыпты қолға түсірудің амалы ретінде арам оймен қызды арашалап қалады... : «Неғып дос бола қалдың?» деген Зұбәйланың сенімсіздік білдірген сөзіне: «Кісі өкпеге киса да, өлімге кия ма? Мен байлар бүйтпес деп ойлаған едім!.. Енді тұнілдім...» [4.44] деп, аярлықпен сенімге ене жауап береді.

Пьесаның аяғы күтпеген бағыт алып, оқыс-

оқиғамен аяқталады. Ұры Жанат Жақыпты қолға түсірем деп жүріп, өзі оның 12 жасар інісі Қара тайдың қолынан өлім күшады.

Драманың соңғы көрінісі оқыс оқиғамен аяқталады. Шіркеуде жасырынған ақ гвардияшылар түгел қолға түсіп, Жақып, Сергей бастаған коммунистер жеңіске жетеді. Арадағы уақыт тізбегі молайып, сол бір кезендер тарих қойнауына қарай ысырылған сайын кейінгі үрпакқа беймөлім бола беретін ҳалқымыздың өткен өмір беттерінен сыр шертетін шығарманың бірі – «Құрес құндерінде» пьесасы уақыт өткен сайын оқырманның қызыға оқитын шығармаларына айналатыны сөзсіз.

Сәбит Мұқанов драматургиясының ең құндысы, ең көрнектісі, ең білігі – «Шоқан Уәлиханов» атты тарихи трагедиясы. Мұнда автор өзінің алдындағылардың тәжірибелерін пайдаланған. Шоқанның қуреске толы қында қастерлі өмірін, оның жеке басының ауыр трагедиясын, әлеуметтік қайшылықтарын, озық тұлғасын бір пьесада көрсетіп шығу үлкен шеберлікті тілейді. Кейіпкердің әрекеттерінен, сөздерінен – бүкіл кимыл-қозғалыс, кейпінен оның адамдық тұлғасы мен дәүірінің, қоғамының, әлеуметтік ортастының өмірі бар қайшылықтарымен айқын көрініс табуы керек болса, бұл шығармада осы шарттардың бәрі қамтылғанына М.Әуезовтің 1954 жылы жазушылар съезінде сөйлеген Сәбиттің реализмі шығарманың маңызды, шыншыл, қонымды қасиетін, жақсылығын қалыптастырғаны туралы, қазақ тіршілігіне, тарихына жақын қабысатын калалық, отбасылық, қоғамдық, тарихтық және жеке адамдық болмыс, шындық пен қарым-қатынастарды суреттеген жағында пьесаның жақсы шыққандығы туралы сөздері дәлел болса керек.

Белгілі ғалым Р.Нұрғалидің де «Тарихи тұлғаны қара бастың қүйбенімен емес, қоғамдық құрес үстінде суреттеу дәстүрі басым. Бұл – автордың табысы» [2.484] деген сөздері – туындының сәтті шыққандығының айқын дәлелі. Кезінде сыншылар тарапынан осылайша оң қабакпен қабылданған пьеса негізінде сәтті спектакль де туған болатын. Бұл тарихи сәтке куә болған жандар қазақ халқының ақкан жүлдізы Шоқан рөлін дарынды актер Нұрмұқан Жантөриннің тамаша ойнаганын жылы сезіммен еске алысады. Мысалы, Серке Қожамқұлов жоғарыда аталған макаласында: «Спектакльде жүртшылық сүйіп қарайтын, жақсы бейнеленген – Нұрмұқан Жантөрин ойнаган Шоқан ролі. Бұл – бір сырлы, сегіз қырлы, заманында қазақ даласында тас қияға жалғыз біткен қайындағы білктен көрінген ғалым. Озық

ойлы орыс мәдениетінен үлгі алған қайраткер Шоканның образын, сыртқы сұлу сымбатын, ішкі терен психологиялық мінезін ашып, айқын дұрыс шешім тауып, Н.Жантөрин өтө шеберлікпен орындағы. Бұл образда актер шеберлігінің бір қыры ашылып, актер есімі баршаға аян болды. Біз актер Нұрмұқанның өнер жолында бағын ашқан роль – осы Шоқан деп танимыз» [3.9], – дейді.

Театр ұжымы 1955 жылы казан айында репетицияға кіріспі, театр ұжымы бұл үлкен міндетті абырайлы атқару үшін ұдайы кенесіп отырады. Сөйті, бірнеше ай бойы материалды қайта-қайта карал, ақыры, 1956 жылғы мамыр айында «Шоқан Уәлихановтың» алғашқы қойылымы болады. Театрға жұртшылық тарарапынан ризалық пікірлер, зор алғыстар айтылып, спектакль жылы кабылданады. Қазақ драматургиясында классикалық шығарманың бірі болып қалған, қажырлы еңбек, жігерлі шабытпен жазылған «Шоқан Уәлиханов» спектаклінің сол бір салтанатты қойылымында Сәбит аға Шоқан образын сахнадан көріп, «Шоқаным қайта туылғандай болды-ау», – деп қатты қуанған екен [3.9].

Шымкент театрының әртісі Қасымхан Шаниннің де Шоқан бейнесін сәтті сомдағаны да назардан тыс қалмауы тиіс. Бұл пьесаны сахнага шығару кездерінде казақ театрлары көптеген қыншылықтарға кездескен. Қазақ сахнасында бұрын кездеспеген өмір, жаңа кейіпкерлер – II Александр патша, оның манындағы нөкерлер, княздар мен генералдар бейнесін жасау, әдеп-ғұрып, салтын сақтау, патша сарайының атмосферасын беру – көп үніліп, терен зерттеуді талап еткен. «Бұл шығарманы қоюда Шымкент театры бірінші рет респубикалық, облыстық театрлардан бөлек шешімге барды, ол – орыс рөлдерін орыс артистері, қазақ рөлдерін қазақ артистері ойнауы еді. Бұл екі ұжымның өнер жарысы Шымкент қаласының мәдени өмірінде ерекше оқиға болды», – деп еске алады театр әртісі М.Әлиасқаров [5].

Алғашқы қойылымнан кейін араға екі жыл салып, 1958 жылы Мәскеу қаласында болған қазақ халқының көркем әдебиеті мен өнерінің апталығы барысында Кіші театрда «Шоқан» спектаклінің де қойылымы болады. Халық ін тірекен көрмермендер залынан орыс халқының еткен өмірінен де сыр шерттін шығарманың мәскелік көрмерменмен қалай кабылданатынын ойлаң қобалжыған автор мен алматылық зиялдарымыз да орын алады. Осы топтың арасында болған ақын Әбу Сәрсенбаев «Кәдімгі Сәбит Мұқанов» жинағында басылып, 2001 жылғы «С.Мұқанов туралы естеліктерде» қайта басыл-

ған «Көркемдік бағбаны» атты мақаласында: «...Шоқан мен патша кездесетін ең бір жауапты тұсты, қауіп пен сенім аралас, жүргімізді лұпілдете күтудеміз. Абырой бере гөр! Актерлер де бәйге аты мінездес қой. Көрмермендердің көптігін, ықылас назарын сезген Жантөрин соншама тамаша ойнады. Сәбит аға да көтерінкі көңілде. Жантөриннен көз айырар емес. Қарашының алғыстау күлкісі. Ойын кереметтей шеберлікпен аяқталды. Көрмермендер түгел тік тұрып, Жантөрин-Шоқанды әлденеше рет сахнага шығарды да, енді бір сәт авторды шақырды. Сәбен женіл басып сахнага көтерілген бетте, қол кусырып, көрмермендерге бас илі. Жүздеген алақандар Кіші театрды жаңғыртып жіберді. Драматург тағы да ризалық білдірді де, қазақтың ұлы перзенті Шоқанды сахнада таныта білдірген дарынды актерді мейірім құшағына қаусырып, бетінен сүйді. Ол Жантөрин арқылы кендаласын, кен пейілді халқын сүйді. Соңсaн қалтасынан орамал алып, мәндайына апарды. Жоқ, ол мәндайдағы тер тамшыларын емес, кірпіктегі мақтанды моншактарын сүртпек болған-ды. Бөгеліп қалды. Иә, мақтанды тамшыларын жасырудын қажеті не!... ...Бәріміздің кірпіктерімізде де мақтанды тамшылары бар еді... ...Бәріміз де Сәбит ағаны – әдебиетіміздің жас буындарын баулыған көркемдік бағбаның шын көңілден алғыстадық» [5.58] деген естелік жолдары жазушы қозін көрмеген кейінгі үрпақ үшін қандай құнды десеніші!?

Жалпы шығармада бас кейіпкер Шоқанмен салыстырғанда өмірлік тәжірибесі мен білімі де ете аз, бірақ жаратқан иеміз тұтастай бір халықтың мәндайындағы жарық жұлдызына жар болуға лайықты сана-сезім мен көрік берген Айжан есімді арудың образы да түрлі қырынан танылады. Туысы жалшы болғанмен, Шоқанның анасы Зейнеп ханымның тәрбиесінде болған, дүниеге көзін жаңа туган балапандай енді аша бастаған жас қызы, автор сөзімен айтсақ, өмірдің ғұлі мен жемісін қызыға теруге ойланған бастаған кезінде тәнірі жас жігіт Шоқанның махаббатына кезіктіріп, лапылдан жанған сезім сыйлайды. Батыс Сібірдің генерал-губернаторы генерал-лейтенант Гасфордтың жиені Петербор институтын бітірген білімді, аксүйек қызы Катеринаның Шоқанға деген ыстық сезімі жәнс Шоқан мен Айжан арасындағы ғашықтық сезім шығармадагы тартыстың бірінші желісін құраса, Шоқанның отбасы ғана емес, сол кездегі қоғам да кабылдамаған балауса сезімнің қактығыстарға ұшырауы негізінде екінші тартыс желісі дамиды. Бірінші тартыс желісі Қанашының (Шоқанның): «Аузым-

нан шыққан әр сезім – жаңымнан шыққан үшкүнім» [4.75] деген сөзінен кейін қыз сезімінің ширыға түсіне ықпал жасаса, тартыстың екінші желісі қазакы төрбиедегі қызға айтарлыктай тұсау болып, сезімін тұншықтыруға итермелейді. «Сіздің бақытының маған ғана байланысты емес. Сіз халық бақытына туған адамсыз. Аз бақытқа көп бақытты айырбастамаңыз!.. Өтінем, аға, кайтыңыз бұл райдан» [4.88] деген сөздер халық бақыты жолында өз бақытын құрбандыққа шалуға қабілетті қыздың даналық қырын ашып тұр. Бірақ Шоқанның атак-манаспака әкелер онай жолдан, яғни Катеринаға үйленуден бас тартып, қандай жағдайда да өз махаббатын қорғай білуі арқылы онын сезімінің шынайылығы жарқырап көрінеді.

«Құс баласы үшін торға түседі, ала, балық ауға түседі, аң орга жығылады. Сен адамсың ғой, апа, аясаншы, мен балапаныңды» [4.89] деп шырылдаған перзент сөзінен кейін елжіреген ана жүргегі мұның бәрі жастықтың әуесқойлығы емес, шынайы сезім екеніне көзі жетіп, баласына өлшеусіз демеу болады. Шығарманың өн бойынан ананың мәнгі өлмес аялы махаббаты есіп, жылы сезімге тербейді. Қазақ аналарының галереясын тағы да бір күнды образben толықтырған Зейнеп бейнесі өте сәтті ашылған.

Сансыз артықшылықтарымен катар пьесаның бойынан орын алған кейір кемшиліктерге токталсақ, ол – алдымен – автордың «ваше превосходительство», «господа» сынды орыс сөздерін пайдалануы дер едік. Қазақ лексикасында қолданылмағанмен, бұл сөздерді баламалап беруге қазақ тілінің құдіреті өбден жетіп жатыр, сондықтан сол мүмкіндікті пайдалану керек еді. Екіншісі – біздің ойымызша, шығарманы заман талабына сай етуге тырысқан ой-тілектен туындаған кемшиліктер. Мысалы, қазақ елін басқарып отырған сұлтандардың надандығына наразылық білдірген Шоқан сөзіне Гасфорд: «Орыс занын білмеуі мүмкін. Оның орнына, әдет-ғұрып зандары бар емес пек қазақта?» дегенде халқын жан-тәнімен сүйген Шоқанның аузына: «Дүние жүзінде ең артта қалған зан...» [4.63] және «Кенесары орыс халқының ғана жауы емес, қазақ халқының да жауы» [4.94] деген сөздер салуы ешқандай сын көтермейтіндігі көзге ұрып тұрады.

Шығарма сонында қазақтың аяулы азаматы өмірден озған тұста «Ол енді дүниеде жоқ!.. Халқының бақытын көздеді ол. Бірақ бақытты болғанын ол көре алмай кетті. Мына бума – оның шығармалар жинағы. Бұны да ол көре алмай кетті. Бірақ оны бұл кітаптар арқылы халық көреді, бүтінгі ғана емес, болашактагы үрпактар көреді»

деген Семенов Тянь-Шанский сөздері арқылы және «Иә, оның аты халқының тарихына алтынмен мәнгі жазылады» [4.130] деген Катерина сөздері арқылы Шоқанның асыл қасиеттері мен тенденсіз еңбектерін топтай жеткізіп тұр. Және, ен бастысы, сол сөздердің жүзеге асуына автор осы бір еңбегі арқылы өлшеусіз үлес қосқаны – қашанда ұлылық ретінде бағалануы тиіс!

Адам санаасы мен мәдениеттілігінің кай деңгейде екендігі тарихи дәстүр мен мұрага көзқарасынан танылатыны талассыз шындық. Қазақ халқының сан ғасырлық тарихи жолдарын кейінгі үрпакқа көркем өдебиет арқылы жеткізу өлдекайда мол нәтиже беретіндігі тәжірибе жүзінде дәлелденген. Олай болса, осы түрғыдан алғанда өшпес жұлдызымыз Шоқан өмірінен өрнектелген өлмес туынды – әлі талай үрпакқа ғибрат боларлық құдіретті шығарма. Өкінішке орай, қазіргі заманда халықтың өткен өмірін зәредей хабары жоқ, бірақ бұрынғының бәрін бірынғай жамандауды дағды етіп-ак «білімпаз» атанип жүретіндер кездеседі. Ал С.Мұқановтың шығармашылық өмірбаянына ой көзімен үнілсек, ол тарих, фольклор, шежіре мәселелеріне өрқашан да көніл бөліп отырғаны байқалады. Ол суреткерлік тәжірибесін зерттеушілікпен үштастыра білген. Мұның бәрі оның қазақ жазушылары ішінде ең өнімді қаламгер ретінде қалыптасуына септескен қуатты қозғаушы құштің де, тарихи айғақтарға, аныздарға орасан бай болатындығының да түбірі осында жатқан тәрізді. Ол халық қазынасын үздіксіз жинай, үйрене білген, сол жиған байлығын халықтың өзіне «қайырып» беруді де парыз санаған. Міне дәл осы сипат – халықтан, тарихтан, ғибраттан үйрену арқылы толассыз жетілу шын мәніндегі суреткер, ойшылдық, парасаттылық шарты сияқтанады....

ӘДЕБИЕТ

1. Ергебек К. Жазушы шеберханасы. Алматы: Қазақпарат, 2002 ж.
2. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. Астана: Құлтегін, 2002 ж.
3. Қожасағұлов С. Замандасым, тұстасым // Кітапта: «С.Мұқанов туралы естеліктер». Алматы, 2001.
4. Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар жинағы. 16 томдық. 5 том. Алматы, Жазушы: 1972.
5. Сөрсенбасов Э. Қөркемдік бағбаны // Кітапта: «С.Мұқанов туралы естеліктер». Алматы, 2001.

Резюме

Автор анализирует пьесы под названием «В годы борьбы» и «Ч. Валиханов», написанные С.Мукановым, вошедшие в золотой фонд казахской драматургии.